

ה"מתיבתא ללויים" וניגוני המקדש

ראשי פרקים

- א. הייחוד שבהכשרת הלויים לעבודתם
- ב. הטעמים שבפי הלויים
- ג. ההכשרה הדרושה לשליטה ב"שפת הטעמים"
- ד. ההכשרה הדרושה למסירת "נוסח הטעמים"
- ה. הטעמים והשיר על הדוכן במקורות
 1. ה"דיבור בשיר"
 2. השיר של הלויים ב"קול אחד"
 3. השיר "נתפרש ע"י עזרא"
- ו. סיכום ויישום
 1. שני פנים שהם אחד ל"מתיבתא ללויים"
 2. מתיבתא ללויים בזמן הזה

א. הייחוד שבהכשרת הלויים לעבודתם

עבודת הלויים במקדש היתה מותנת בתקופת הכשרה של חמש שנים. כך מפורש בתוספתא (שקלים ג, טז): "בן לוי אין נכנס לעזרה לעבודה, אלא א"כ למד חמש שנים." כך משמע מספרי בהעלותך פס"ב, ומחולין כד, ב. וכן הביא הרמב"ם להלכה (הל' כלי המקדש ג, ז): "אין בן לוי נכנס לעזרה לעבודתו עד שילמדוהו חמש שנים תחלה."

תנאי זה נסמך בדברי חז"ל על דרשת פסוקים, אותה הביא הרמב"ם: "שנאמר 'זאת אשר ללויים מבן חמש ועשרים שנה', וכתוב אחד אומר 'מבן שלשים שנה'. הא כיצד? חמש שנים ללמוד." אמנם, על דרשה זו כתב הרמב"ן בפירושו על התורה (פרי' בהעלותך): "נראה שהם דברי אסמכתא, שנהגו התלמידים ללמוד בהלכות עבודה חמש שנים." אך, בין היה זה מגזרת הכתוב או מכח המנהג, אין חולק על-כך שבבית העולמים,¹ היה החיוב מוטל על הלויים ללמוד חמש שנים לפני תחילת עבודתם.²

1 [במשכן במדבר נראה היה שהחלו לעבוד במקביל להכשרה, שהרי לא יתכן שרק כעבור חמש שנים מהקמת המשכן החלו לויים בשירים ובזמרים. - הערת עורך (י.ש.).]

2 באשר לשאלה אם במקדש התחילו הלויים את לימודיהם דווקא בגיל 25, ראה בספרו של הר"י סגל הלוי, תורת-לויים (ניו-יורק, תש"ח) כרך א, הלכה כ. עיקר טענתו היא, "שמבן כ"ה ומעלה מחוייב להכנס להתלמד בעבודה; אבל קודם זה אין החיוב מוטל עליו, אבל הרשות בידו ליכנס להתלמד." למסקנה דומה הגיע גם ר' שמואל הכהן, במאמרו "גיל הלויים בעבודתם בימי בית שני" (המעין, תשל"ד, כרך יד ג' א, עמ' 26-34).

יש מקום לתמוה על תקופת הכשרה כה ממושכת. מן הגמרא בחולין, שם, משמע שלימוד הלויים התמקד בהיבטים מסובכים במיוחד שבעבודתם, וכלשון הגמרא, ב"הלכות עבודה דתקיפין". לא ידוע לנו על תנאי דומה אצל הכהנים. אדרבא, לגבי עבודת חפינת הקטורת, הנחשבת כ"עבודה קשה מעבודות קשות שבמקדש" (יומא מט, ב), מפורש לכאורה שרק יום אחד היה נדרש כדי ללמדה (שם יח, ב).³ מה חייב בעבודת הלויים זמן הכשרה כה יוצא דופן ב"מתיבתא ללויים"?

ב. הטעמים שבפי הלויים

מבין התפקידים השונים של הלויים במקדש, רק אחד יכול היה להצדיק מסלול הכשרה כה ממושך. בעבודות המשא לא עבדו הלויים בבית העולמים; בשמירת המקדש, גם הכהנים לקחו חלק, וכאמור לא מצינו תנאי דומה עבורם; ובמניין הפעילויות העיקריות⁴ של הלויים נותרה רק עבודת השיר העשויה לעורר קושי מיוחד.⁵ כך משמע מרש"י בחולין שם, ד"ה דתקיפין, המונה כגורמים העיקריים לכך (בנוסף לעבודות פירוק והקמת המשכן) "השיר לקרבן בפה ובכלי". וכן כתב בכסף-משנה (הל' כלי מקדש ג, ז) שההכשרה התייחסה "לשיר, שהיא חכמה גדולה וצריכה לימוד המוסיקא".⁶

אולם, מעבר לקביעה כללית זו, התקשו המפרשים לפרט. נסיונותיו של בעל שלטי-הגבורים (ר' הערה 4) לדיוק במהות השיר ובקושי שיש בו, הם בבחינת יוצא מן הכלל המעיד על הכלל. דומה שאלפי שנות גלות הביאו לאיבוד כל מידע של ממש על שיר הלויים.

במוקד מחקר חדש שערך מחבר שורות אלו,⁷ עמדה השאלה: מה היה הניגון המקורי של סימני הטעמים על פי המסורה?⁸ נקודת המוצא למלאכת השחזור היא מקור מידע

3 נראה שתלמידי חכמים היו אלה הבקיאים בכל פרטי ההלכות שבעבודות הכהנים - עיי' ירושלמי שקלים פ"ד ה"ב: "תלמידי חכמים המלמדין את הכהנים הלכות שחיטה הלכות קבלה הלכות זריקה וכו'", ובכתובות קז, א: "ת"ח המלמדים הלכות קמיצה לכהנים וכו'".

4 הרמב"ם בהל' כלי מקדש ג, ב מונה כעבודות הלויים "שיהיו שומרין את המקדש; ויהיו מהן שוערין לפתוח שערי המקדש ולהגיף את דלותיו; ויהיו מהן משוררין לשורר על הקרבן בכל יום." רשימה מקיפה יותר נמצאת בספר שלטי-הגבורים לרבי אברהם משער אריה פורטאלאני - חלק "השיר שבמקדש" (הודפס מחדש ע"י שאול ספר, הוצאת "יפה-נוף", ירושלים תשכ"ה) פרק יג. הוא מונה בנוסף לעבודת שמירת המקדש ועבודת השיר: שמירה על טהרת המקדש; פיקוח על לשכות המקדש; סיוע לכהנים בעבודת הקדשים; השתתפות בעבודת המנחות. יתר על כן: נראה שהלויים היו מופקדים על שמירת אפר החטאת (כדמצינו בתרגום יונתן פ' חוקת: "וחדא מפלג לכל מטרת לויוא"). ועיי' רש"י שם ותו"ט ספ"ג דפרה, שפירש הא דתנן "ואחד מתחלק לכל המשמרות", דמייירי במשמרות לויים, וזהו סימן מובהק שהיו הלויים מעורבים בטהרת עם ישראל למעשה. הלכות טהרה קשות הן ומצריכות לימוד רב, וכדברי הגמרא (שבת לא, א) "ידעת זה סדר טהרות". אך תפקיד זה אינו מוזכר כלל ע"י הרמב"ם. על כרחך, עיקר חמש שנות הלימוד שב"מתיבתא" ללויים הוקדש לנושא אחר.

5 השווה עם דברי המדרש במד"ר נד, ד: "אמר רבי שמואל בן נחמן: כמה יגיעות יגע בו בן עמרם עד שלימד שירה ללויים".

6 השווה עם פ' המלבי"ם על הפסוק בדהי"א ט, לג "ואלה המשררים ראשי אבות ללויים בלשכות פטורים כי יומם ולילה עליהם במלאכה" - "ללמד מלאכת השיר והמוסיקא".

7 תוצאות מחקר זה, אשר בוצע בעשור האחרון במסגרת האוניברסיטה העברית בירושלים, פורסמו בחלקן בספרי: D.M. Weil, The Masoretic Chant of the Bible, Rubin Mass, Jerusalem 1995.

8 כוונתנו לניגון המקורי של אותם סימני הטעמים המודפסים היום בספרי התנ"ך שלנו, ומקורם בכתבי-היד של בעלי המסורה שפעלו לרישום המסורה בטבריה לפני כאלף שנה. כידוע, מובנם המדויק של הטעמים הכתובים אבד, והיום לכל עדה ועדה מסורת קריאה משלה, לעיתים שונה בהתאם לספר ולנסיבות.

שטרם נוצל בנסיונות קודמים⁹ - חוקי ההופעה של הטעמים הכתובים, דהיינו כללי "דקדוק הטעמים"¹⁰ בתום תהליך מסועף ומורכב של חקירות ובדיקות,¹¹ מתברר כי אפשר להגיע לשחזור מפורט ביותר של הניגון המקורי של כל טעם וטעם. זאת ועוד: אפשר להוכיח¹² שניגונים אלו היו בפי הלויים לפני חורבן בית שני. כך שהתחילה לשוב לתחייה מסורת יקרה מאד לעם ישראל, אשר עליה קונן לפני כ-600 שנה הרשב"ץ (מגן-אבות, חלק יעקב פ"ד): "המשוררים במקדש היו יודעים אלו ההבדלים, ולא קבלנו, ובעוון הגלות אבד כל זה."

כשם שהיא מתגלית לעינינו, יש במסורת הקריאה של הלויים פשטות וגאונות, שיכלול ותייחוס, עידון וגיוון, אשר אין בדומה לה בשום אחת ממסורות הקריאה המוכרות כיום בעדות ישראל.¹³ אולם יש לטעמים בניגונים המקוריים, במסורת זו, "טעמי המקרא" כשם כן הם: הטעמים נותנים עינוג ונעימות לקריאת המקרא, ובד בבד הם נותנים פשר ומשמעות למקרא הנקרא. במסורת זו, שני התפקידים המוכרים לטעמים - של מוסיקה ושל פיסוק - משולבים זה בזה, מקשה אחת, בדרגה כזאת שמעצם שמיעת הניגון, מבין השומע איך לצרף כל חלק מהפסוק עם חברו בדיוק רב, וזאת תוך שמירה על איזון ויופי פנימי של הקו המוסיקאלי.¹⁴

9 הנסיון של החוקר אברהם צבי אידלסון, בראשית המאה, לשחזר את הניגון המקורי מתוך חיפוש המשותף בין המסורות השונות של קריאה בטעמים בקהילות ישראל, אינו עומד בפני הביקורת המדעית המודרנית. גם הצעת הפיענוח, בעיקר על-בסיס שמות וצורת הטעמים, כפי שהציעה מוסיקאית צרפתית, גב' הייך-וונטורה, לפני כעשרים שנה, נדחתה ע"י המומחים.

10 כידוע, הגיון רב שולט בהתאמה שבין הטעמים והמילים בכל פסוק, עד כדי כך שבעל קורא מנוסה יכול ל"נבא", במקרים רבים בהצלחה, את הטעמים בקטע שלא למד מעולם. הטעמים בפסוק תלויים בעיקר במבנה התחבירי שלו, באופן שהמילים נקשרות זו עם זו. הטעמים מהווים סימני פיסוק, כמו הנקודה והפסיק, אלא שדרגת הפירוט המושגת הינה הרבה יותר גבוהה. יש גורמים נוספים שמתערבים בבחירת טעם מסוים, כגון מספר ההברות שבמלה, מקום ההטעמה במלה וכו'. כללים אלו נידונים בהרחבה בספרו של הרב מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב.

11 הקו המנחה הוא, שאם אכן סימני הטעמים מייצגים מסורת חיה שגרשמה ע"י בעלי המסורה בטבריה בזמן הגאונים, על-כרחך שהחוקים הנראים היום בסימנים היו במקור חוקים בניגון, וחוקי דקדוק הטעמים יכולים לשמש כ"עקבות" לניגון האבוד. ראוי לציין כי "אין מנגנון דטרמיניסטי המסוגל להוביל מחוקי דקדוק למוסיקה, ועל-כן השגת המרכיבים השונים לשחזור הביצוע תלויה בעיקר בסייעתא דשמיא!" (עמ' 2 בתמצית העברית שבספרי). לכל פתרון שיוצג, ישנן דרכים מדעיות לוודא את נכונותו. דרך אחת היא לבחון עד כמה פתרון זה מסוגל להסביר בצורה פשוטה ואחידה את כללי דקדוק הטעמים השונים, ואף להוביל לגילוי כללים חדשים. דרך אחרת היא להשוות את הפתרון המוצע עם מסורות הקריאה השונות שבקהילות ישראל ולבדוק אם, בעזרתו, נחשפים קשרים סמויים ביניהם. בכל המבחנים האלה, עמד הפתרון שהתגלה בהצלחה.

12 ההוכחה מבוססת על תכונות מיוחדות במינן של הניגונים (ר' להלן פרק ג) וכן על שיקולים הלכתיים והסטוריים שונים (ראה בפרט עמ' 301-318 בספרי).

13 אם כי ישנו קשר סמוי עם הרבה מן המסורות הקיימות היום - ראה להלן.

14 היו חוקרים, בעיקר בין חכמי האומות, שפיארו את סימני הטעמים כשיטת פיסוק כה ייחודית, עד שמשמעותם המוסיקאלית היתה נראית להם כנטולה כל עניין, ואף לעיתים משוללת קיום. עתה מתברר כי לא הסימן עיקר, אלא הניגון, כי בו נעוץ הכח לבאר את המקרא לפרטי מרכיביו בהירות מוחלטת. אין בנמצא כל שיטה מוסיקאלית אחרת מתחרה בסגולה זו, בכל המסורות הווקאליות הידועות ברחבי תבל.

אחת מהתכונות הבולטות במסורת זו היא הצמצום באמצעים להשיג את ייעודה כשיטת פיסוק. כל המשפטים המוסיקאליים המתאימים לפסוקים השונים - יהיה הפסוק ארוך או קצר, מורכב מבחינה תחבירית או פשוט - נגזרים ממשפט-גרעין אחד ויחיד: ה"שרשרת". "שרשרת" זו עשויה חוליות-חוליות המחוברות זו אחר זו והיוצרות

איור 1: "שרשרת" ואופן ההתקדמות הבסיסית לאורכה

השרשרת

צעד אסור **צעד מותר**

קו זגזגי יורד (ראה איור 1). הניגון, פסוק לאחר פסוק, משמיע אפוא מעין "ווריאציות" (מגוונות ביותר) מסביב ל"נושא" אחד, נושא השרשרת.

ג. ההכשרה הדרושה לשליטה ב"שפת הטעמים"

למרות פשטותה העקרונית, ביצועה של שירת הטעמים למעשה מורכב ביותר, בין השאר משום שהמנגנון המוסיקאלי צריך להיות תואם ולבאר את מבנה המשפט. העיקרון מבוסס על כושרו של האדם לקלוט "מבנים" מסוימים ביצירה מוסיקאלית.¹⁵ המחקר המודרני טוען כי אוזן האדם מסוגלת ליצור קשרים למרחקים בין צלילים חשובים יותר ("צלילי מבנה"), אשר מהווים את שלד היצירה ברמות שונות של הפשטה. כך הוא גם במוסיקת הטעמים: היא בנויה בצורה כזאת שניתן לקלוט בה קשרים לטווח ארוך, במסגרת קו מלודי מופשט יותר שנוצר ע"י צלילי מבנה שבניגון הפסוק. כתוצאה מכך, מלה מצטרפת עם מלה אחרת או עם קבוצה של מילים, בהתאם לטעמים שלהם וצלילי המבנה שלהם, ולפי "הוראות הצירוף" הניתנות ע"י הקו המלודי של צלילי המבנה. באופן זה, מתפרש מבנה המשפט מתוך ניגון הקריאה, בצורת צירופי מילים, וצירופי צירופים, וכו', בבהירות מוחלטת (ראה איור 2). עיקרו של דבר, המנגנון המוסיקאלי שעומד ביסוד כושר הפיסוק של הטעמים, הוא מנגנון ה"שמיעה המבנית", החושפת קו סמוי של צלילים עיקריים בניגון הקריאה.

15 התופעה הפסיכו-מוסיקאלית הנידונה מוכרת היום בשם "שמיעה סטרוקטוראלית" ("structural hearing"). תופעה זו זכתה להתייחסות רבה בעקבות המחקרים של המוסיקולוג הגרמני, ה' שנקר, לפני מלחמת העולם השנייה.

איור 2: הדגמה של אופן ביאור המבנה התחבירי ע"י ניגון חטעמים עצמו

מסר סטרוקטוראלי

סידרת המוטיבים

שִׁסִּים עֲצִי אֶת־הָאֶרֶץ כְּצִלָּאֵל רֵעֵשׁ

קִמְחוֹ וְחֵצִי וְאִמָּה רָחֳבֹה וְחֵצִי וְאִמָּה אֶרְכֹּה וְחֵצִי אֲמִתִּים

מנגנון ה"שמיעה המבנית" מוכר ע"י המחקר כנטיעה "טבעית" הקיימת אצל כל אדם, אך לא באופן שווה. יכולת הקליטה המדוייקת של צלילי המבנה מותנת בהכשרה מיוחדת. על מנת להגיע לרמת הרגישות המוסיקאלית הנחוצה, נדרשת למידה מוסיקאלית מרוכזת, ובפרט מתוך עיסוק בכלי נגינה. באותה מידה שאיכות הקול של הזמר מושגת ע"י תרגילי פיתוח קול מתאימים, כך "שמיעה מבנית" נרכשת בתרגילי "פיתוח שמיעה" מרובים וממושכים. מכאן שלא יוכל אדם לשלוט שליטה מלאה בשיטת הטעמים, אלא לאחר שעבר הכשרה מוסיקאלית שכוו.

מעתה, התגלה לנו טפח מהקושי המיוחד בעבודת הלויים, שאכן חייב תקופת הכשרה כה ממושכת. מתברר שהטעמים, כפי שהיו בפי הלויים, היוו "שפה" קשה לשלוט בה בשלמותה. לא די להיות "בעל-קורא" הבקי ב"לוח זרקא", וגם לא די להיות חזן טוב, הבקי בכיוון הקול, אלא יש צורך להיות "מוסיקאי מקצועי", מיומן בסוגי ניתוח שמיעתי הנחשבים כעדינים ביותר לפי אמות המידה של ימינו, והנקנים רק לאחר לימוד ותירגול של שנים.

IV. ההכשרה הדרושה למסירת "נוסח הטעמים"

זאת ועוד, הטעמים אינם רק שפה, אלא גם נוסח: לכל פסוק ופסוק שבמקרא סידרת הטעמים משלו, ואורך הנוסח כאורך התנ"ך כולו. מסתבר, שרק מי ששולט בשפה, יכול למסור את הנוסח. לא ניתן להעביר בשלמותן את סדרות הטעמים, מבלי ידיעתה לעומקה של השיטה המוסיקאלית העומדת ביסודן. מכאן שמסירת הנוסח היתה מוטלת על הלויים, כי רק הם "דיברו" שפת טעמים רהוטה. נראה שגם מחוץ לכותלי המקדש

קראו את המקרא בטעמים.¹⁶ כך עולה מדברי חז"ל בכמה מקומות, כגון במסכת דרך ארץ, פ"ז (עי' גם ברכות ס, א): "מפני מה אין מקנחין בימין? ר"א אומר: מפני שאוכל בה. רבי יהושע אומר: מפני ששותה בה. רבן גמליאל אומר: מפני שמראה בה טעמי תורה." משמע מכאן, שבדור החורבן שיטת הטעמים היתה לכל אדם "כלחם ומים" (וכבר אז רווחה השיטה לבטא אותה בעזרת סימני יד מוסכמים).

איור 3: הדגמה ליחס בין מסורות הקריאה של ימינו לבין שפת "השרשרת"

אולם
נוסח
הטע
מים
שהי

16 כך עולה גם ממחקרנו במסורות קריאה שבע"פ של קהילות הפזורה. יכולנו לחשוף קשרים בין עשרות מסורות קריאה שונות בקהילות השונות, המעידות על-כך שכבר לפני הפזורה, היו אצל הקהילות מסורות קריאה לפי אותו עקרון של מערכת השרשרת, אך בדרגת פיתוח ודיוק יותר מצומצמת. למשל: שלוש מסורות הקריאה המוצגות באיור 3 (ביחס לקריאת הפסוק בשמות יב, כב) נמצאות נאמנות לשפת ה"שרשרת" של מסורת הלויים ברמת העקרון (המתומצת באיור 1), אך לא ברמת היישום (לפרטים, ראה פרק 5 בספרי).

ה בפי העם בגבולין לא הגיע למדרגת התייחוס והדיוק שאיפיינו את נוסח הלויים במקדש. דומה הדבר לתפקיד המיוחד שהיה למקדש במסירת נוסח כתיב המקרא. בעזרה היה ספר מוגה בשיא ההידור, וממנו היו מגיחים את הספרים המהודרים בגבולין. כך משמע מדברי רש"י על המשנה במועד-קטן יח, ב ('וואין מגיחין אות אחת אפילו בספר עזרא'): "ואני שמעתי עזרה בה", ופ"י: ספר מוגה היה בעזרה, שממנו היו מגיחים כל ספרי גולה.¹⁷ כשם שהיה הנוסח של כתיב המקרא שמור בבית המקדש, כך היה הנוסח של נעימת קריאת המקרא שמורה בפי הלויים, בנוסח למופת, מסורת מדור לדור.

מכאן קושי נוסף בהכשרת הלויים: לא די לשלוט בשפה כדי לשלוט בנוסח. על אף הכללים המדוקדקים השולטים בסדר הופעת הטעמים בכפופות למקרא, אי אפשר מתוך הכללים בלבד לדעת את נוסח ניגון הקריאה בדייקנות, כי לא מעטים היוצאים מן הכלל בתוך הכלל, ואין תחליף ללימוד בעל-פה של כל הניגונים של כל הפסוקים. זהו אפוא אחד מן התפקידים של הלויים, לחרוט בזכרונם את נוסח הנעימה הנלווה אל הכתב, לכל פרטי וכל פרטי פרטי לפי מסורת הלויים, מ"בראשית" ועד "ויעל", דבר הנקנה רק לאחר חזרות רבות.¹⁸ זוהי אפוא משימה אשר ללא ספק היוותה חלק ניכר מחמש שנות המסלול של ה"מתיבתא ללויים".

ה. הטעמים והשיר על הדוכן במקורות

באשר לעצם משימת עבודת השיר, גם לגביה התפזר מעט מן הערפל של שכחת הדורות. מתברר לפי המחקר החדש שאף היא נשענה בעיקרה על בקיאות גדולה בשירה בטעמים; אותה שיטת טעמים, אשר נמסרה לנו ע"י בעלי המסורה הטברניים כשיטת **טעמי אמ"ת**, היא אשר עמדה ביסוד ה"שירה בפה" של הלויים העומדים על הדוכן. הוכחה מקיפה לכך תוכל לבוא רק בעוד מועד, לאחר הצגת שחזור הניגון המקורי של טעמי אמ"ת, בעז"ה. מאידך, כבר על בסיס המידע שהוצג עד עתה, ומתוך עיון בדברי חז"ל עצמם, מסתבר שישנם לפחות רמזים לכך ששיטת הטעמים אכן היוותה את מרקם השיר של הלויים המשוררים.

1. ה"דיבור בשיר"

כידוע, עיקר עבודת המשוררים היתה בשיר של יום, בזמן ניסוך היין של קרבן התמיד.¹⁹ המשנה מתייחסת לפעולה הכרוכה בעבודה זו בכינוי "דיבור בשיר" - "ובן לוי שהוא שומע את קולה, יודע שאחיו הלויים נכנסו **לדבר בשיר**" (תמיד ה,ו); "שחה לנסך,

17 על גירסתנו במשנה, 'בספר עזרא', כבר העירו שמדובר עכ"פ על ספר שהיה במקדש, כדמצינו בתוספתא כלים ב"מ ה,ז לפי גרסת הגר"א: ספר עזרא שיצא לחוץ מטמא את הידים, וכדפי' הגאון שם: פי' ספר תורה אחת שהיתה בעזרה. ועי' בהגהות הגר"א על הירושלמי שקלים פ"ד ה"ב, על הא דאיתא "מגיחי ספר העזרה נוטלין שכרן מתרומת הלשכה". לפי פרוש הרע"ב כלים טו, ה, היה זה הספר שהכהן הגדול קורא בו בעזרת נשים ביום כיפור. לפי הרמב"ם הל' ס"ת ז, ב והל' מלכים ג, א, היו מגיחין את ספר המלך מספר העזרה.

18 למה הדבר דומה? למסלול של כל תינוק של בית רבן (לפי התיאור של שו"ע הרב, יו"ד, הל' תלמוד תורה א, א) שהיה לומד חמש שנים את הקריאה בטעמים של כל הספרים - תורה, נביאים וכתובים (עי' קונטרס האחרון, שם, ס"ק א) - "כי לא היו הנקודות והטעמים כתובים בימיהם אלא כס"ת שלנו, והיו לומדים הנקודות והטעמים, בכל המקרא בעל פה, והיו אז עוסקים ה' שנים ללמוד כל המקרא עם התינוקות פעמים רבות מאוד." כמוכן, רמת האיכות והדיוק שהיתה נדרשת בתום חמש השנים ב"מתיבתא ללויים" עלתה לאין ערוך על זו שהושגה בקרב העם.

19 "ומתי אומר שירה? על כל עולות הציבור החובה ועל שלמי עצרת בעת ניסוך היין" (רמב"ם, הל' כלי מקדש ג, ב).

והניף הסגן בסודרין, והקיש בן ארזא בצלצל, **ודברו הלויים בשיר** (שם ז,ג).²⁰ ביטוי רודף הוא "אמירה בשיר", כפי שמצינו בתוספתא ערכין ב,א: "ולא נראה קטן בעזרה אלא בשעה שהלויים **אומרים בשיר**".²¹

ברור שבצירופים אלה - "לדבר בשיר", "אומרים בשיר" - ה"שיר" מתייחס לניגון, כמו במשנה ביומא (ג,יא) "הוגרס בן לוי היה יודע פרק בשיר",²² ולא לדברי השיר ותוכנו, כמו בר"ה (ד,ד) "ונתקלקלו הלויים בשיר".²³ ועל-כרחך שהפעלים של "דיבור" ו"אמירה" כאן, מבלי מושא ישיר מפורש, מתייחסים אף הם לצורת ההשמעה. לכן, "דיבור בשיר", פירושו: אופן הבעה מיוחד, שאיננו רק דיבור, ואיננו רק שיר ("שרו" לא נאמר כאן) אלא מורכבים בו דיבור ושיר בשיויון מלא.

אכן שיטת הטעמים²⁴ הינה, כאמור לעיל, מיוחדת במינה בכך שהיא כפופה לביאור תוכן הדיבור ומבנהו, ובכל זאת עומדת כישות מוסיקאלית - כשיר, במלוא מובן המלה. יש בטעמים איזון נדיר מאוד בין שני קטבים הנמצאים לרוב בתרבויות העמים: הקרבת ה"מלה" ל"ניגון" (כך הוא, למשל, אצל הרבה שירים עממיים המלבישים מנגינה זהה למשפטים שונים) או הקרבת ה"ניגון" ל"מלה" (כך הוא, למשל, ב"רציטטיב" שבמוסיקה המערבית או ברוב הפסלמודיות, בהן הארגון המוסיקאלי איננו מפותח יחסית). הלשונות "דיבור בשיר", "אמירה בשיר" שבדברי חז"ל הולמים מאוד אפוא את שיטת הטעמים,²⁵ אשר לטענתנו שימשה את הלויים בעומדם על הדוכן.

2. השיר של הלויים ב"קול אחד"

לפי הגמרא בחולין כד,א, היה תנאי מרכזי אחד שקבע אם בן-לוי ראוי להמשיך בתפקידו כמשורר במקדש אם לאו: "בשילה ובבית העולמים אין נפסלין אלא בקולי". על טיבו של תנאי זה נוכל לעמוד על-פי המשך הגמרא - "א"ר יוסי: מאי קרא? ויהי

20 השווה משנה ביכורים ג,ד ותוספתא ב,ח: "הגיע לעזרה (ו)דברו הלויים בשיר: ארוממך ה' וכו'".

21 השווה מידות ד,ה: "וחמש עשרה מעלות ... שעליהן הלויים אומרים בשיר."

22 שהכוונה כאן לאופן הניגון, מתברר מפירוש הגמרא שם (יומא לח,ב): "תניא, כשהוא נותן קולו בנעימה מכניס גודלו לתוך פיו וכו'".

23 שהכוונה כאן לדברי השיר, כך עולה מהגמרא שם (ר"ה לב,ב): "מה קלקול קלקלו הלויים בשיר? הכא תרגימו: שלא אמרו שירה כל עיקר. רבי זירא אמר: שאמרו שירה של חול". אילו כך היה פירושו של צירופים אלה, היה צריך לאמר: הלויים אומרים שיר - במקום בשיר - כדתנן בסוף משנה תמיד: "השיר שהיו הלויים אומרים".

24 התוצאות הכלליות שהוצגו לעיל, בפרק ב, לגבי מערכת הטעמים בכ"א הספרים חלות גם על מערכת טעמי אמ"ת. ר' על כך: "Reconstructing the Masoretic Psalmody of the Three Biblical Poetic", D.M. Weil, Books: Methodology and Results - דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך שני, עמ' 218-211, ירושלים, תשנ"ד.

25 השווה גם עם הביטוי "נעימה נאמרת" אשר בירושלמי יומא פ"א ה"ז, בדברי ר' יוחנן: "נעימה הנאמרת באצבע צרדה אומרה בפה לא בנבל ולא בכנור". שביטוי זה, המורכב אף הוא מדבור ושיר, מוסב על קריאה בטעמים (של תהלים קכז, לפי יומא יט,ב) כך עולה מן הירושלמי, שם, ה"ו: "תני במשלי ובתילים מפני שטעמן מפגי את השינה" (ועי' בגירסה שמביא ר"ח ביומא, שם). קרוב לוודאי שכוונת הירושלמי ב"טעמן של משלי ותילים" לניגוני טעמי אמ"ת (ספר איוב כבר הוזכר במשנה) אשר שונים בטיבם מטעמי שאר כ"א הספרים, ובפירושים פני-משה וקרוב-העדה לא דקו. ואכן מצינו שרבי יוחנן נוקט בלשון "נעימה" עצמה כמונה מיוחד לקריאה בטעמים, כגון במגילה לב,א (ועי' לקמן, הערה 33). היוצא מדברינו, שלפי הגירסה במשנה דיומא "פרחי לוי מוכן לפניו וכו'" (והיא גרסת הרמב"ם הל' עבודת יום הכפורים א,ח - ולפי תורתן של ראשונים לירושלמי, שם, היא העיקרית), לפנינו דוגמא מפורשת של עבודת השיר (עי' סף-משנה הל' שבת כג,ד) שבוצעה בטעמים.

כאחד למחצצרים ולמשוררים להשמיע קול אחד. משמע שהתנאי מתייחס לכשרון בשליטת הקול להשיג צורת שירה המכונה היום "הומופונייה". בניגוד ל"הטרופונייה", המשמיעה ריבוי קווים מלודיים בו זמנית, ולו דומים מאוד זה לזה - וזאת השאיפה בהרבה מוסיקות מן המזרח, הרי שב"הומופונייה" השאיפה היא הפוכה: להשמיע קו מלודי אחד ויחיד מופק ע"י ריבוי מבצעים. וכך פירש רש"י: "קול אחד - שצריכין לבשם את קולם שיהא נראה כקול אחד".

מידת ההצלחה בהשגת אחידות בביצוע תלויה במיומנות האישית של המבצעים, בעבודת ההכנה של הקבוצה כגוף אחד, ובמידה ניכרת גם בסוג השירה הנשמעת, בחוקיות הפנימית שבה ובהתאמתה למבנה המילים.

לפי עדויות קדומות, היתה זו מעלה מיוחדת של הטעמים, לאפשר השמעת המקרא ע"י קהל רב בקול אחד. כך שואל החבר בספר הכוזרי (ב,עו): "האם לא ראית מאה אנשים קוראים ב'מקרא' כאלו היו איש אחד, מפסיקים קריאתם ברגע אחד וממשיכים כאחד?" וכבר קדם לו מחבר "ספר הורית הקורא" בקביעה נחרצת: "ואם יאמר: מה בטעמים תועלת חוץ ממה שהזכרתיו? אומרים להם: הרי תועלתה בכך שיעלה בידי קהל רב, הקטן והגדול, לקרוא יחדיו מלה אחת, וזה ימשך כל הזמן שהם יקראו בצורה מסודרת, ואין זה עולה יפה אלא בדרך הטעמים הקבועים האלה."²⁶ מכאן ניתן להבין את הנדרש בגמרא, "להשמיע קול אחד", כחיזוק לטענתנו, שהטעמים בנוסח המקורי היו ביסוד השירה של הלויים על הדוכן.²⁷

3. השיר "נתפרש ע"י עזרא"

איתא בספרי (קרח פסק' קטז): "ואל המזבח לא יקרבו וכו' - רבי נתן אומר: מכאן רמז לשיר מן התורה, אלא נתפרש ע"י עזרא." הקשר בין עזרא לבין שירת הלויים לכאורה תמוה,²⁸ אבל לפי טענתנו, ששירת הלויים ושיטת הטעמים כרוכים זה בזה, אתי שפיר, שכן דברי רבי נתן מתפרשים כדרשת חז"ל בנדרים לז,²⁹ על הפסוק "ויבינו במקרא" (נחמיה ח, ח) - "זה פיסוק טעמים". מדרשה זו משמע שבמעמד, שבראשו עמד עזרא הסופר, נתפרשו הטעמים.³⁰

על-פי זה, גם מתברר יפה במה חולק רבי חנניה בן אחי ר' יהושע, האומר בהמשך הספרי: "אין צריך, שהרי כבר נאמר 'משה ידבר והאלקים יענו בקול' - מכאן רמז לשיר מן התורה." לפי דרכנו, דרשה זו מתפרשת כדרשת המכילתא (יתרו פסק' ד) בשם רבי עקיבא, על אותו פסוק בשמות יט, יט - "משה ידבר והאלקים יענו בקול" - "ובנעימה שהיה משה שומע, בו היה משמיע את ישראל."³¹ נראה שהמדובר הוא על נעימת

26 הובא ותורגם במאמרו של פרופ' נ' אלוני, "הורית הקורא לר"י אבן בלעם", בספר יובל לרב י"ד סולובייצ'יק, ירושלים, תשמ"ד, עמ' תרעב-תרעג.

27 אמנם היום תופעה זו של קריאה ציבורית בטעמים "קול אחד" כמעט ואינה מוכרת (שרידים נמצאים למשל במסורת העדה התימנית), אך כבר הדגשנו את ההבדל שבין ביצועים בטעמים של ימינו וביצועם המקורי במסורת הלויים כפי שנמסר ע"י בעלי המסורה.

28 על עיקר דרשת ר' נתן, ר' ערכין יא, ובמפרשים שם (ושם הוא בשם ר' יונתן). ועי' במאיר-עין על הספרי, שם, הערה כא.

29 עי' גם בבלי מגילה ג, א; ירושלמי מגילה פ"ד ה"א; ובראשית רבה פ' ל"ו.

30 מכלול הדרשות על הפסוק בנחמיה (ראה בהערה הקודמת) מתייחס למעשה לכל הבטי המסורה, אשר, לפי זה, נמסרו אז ע"י הלויים ה"מבינים את העם לתורה" (נחמיה ח, ז).

31 לפי הגמ' בערכין יא, א נחשב משה ללוי. הגמ' מביאה: "משה ידבר והאלקים יענו בקול" - על עסקי קול", ורש"י פירש: "שהיה מצוהו לשורר, לפי שמושה לוי היה." ומעין זה בפירוש המיוחס לרבנו גרשום: "בשעה

הטעמים.³² וגם זו כוונת רבי חנניה בן אחי ר' יהושע. ומכאן שבספרי לא נחלקו³³ לגבי עבודת השיר, אלא באותה מחלוקת שנחלקו בה רבנן ור' יוחנן לגבי קריאת התורה, בנדרים לז, אם בהר סיני ניתנו גם הטעמים³⁴ הכרוכים במצוות אלה.³⁵

ו. סיכום ויישום

1. שני פנים שהם אחד ל"מתיבתא ללויים"

ממצאי המחקר החדשים על ניגוני הקריאה של הלויים במקדש, מאפשרים אפוא להתוות, בקווים הרבה יותר מדויקים, את היעדים ומסלול הלימוד שהיו במוקד ההכשרה של ה"מתיבתא ללויים" בהבטים המוסיקאליים. מתברר שלא בכדי היה זה מסלול ארוך במיוחד: ה"תלמיד" שבלויים³⁶ התבקש להגיע לדרגת שמיעה מוסיקאלית מופשטת, הנחשבת היום כנחלת חוג מצומצם ביותר של מוסיקאים מקצועיים, דבר שחייב תירגול מורכב מעבר לנדרש כדי להשיג איכות בהפקת הקול או בשליטה בכלי; יתר-על-כן ה"תלמיד" התבקש להעמיס בזכרונו את כל ניגוני פסוקי המקרא - תורה, נביאים, כתובים - לפרטי פרטיהם לפי מסורת מתוחכמת למדי, דבר שחייב חזרות מרובות מעבר לנדרש כדי להכיר פרקי השיר שנאמרו בעבודת הקרבנות. וכל כך למה? משום שלצד התפקיד כמשורר, היה שמור לבני-לוי גם תפקיד של מחנך, מבחינת "יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל" (דברים לג, ו).³⁷ זאת ועוד, מתברר עתה שמילוי תפקיד המחנך כרוך במידה כה הדוקה במילוי תפקיד המשורר, עד שכמעט ולא ניתן להפריד

שהיה משה שורר, שהוא לוי, האלי יעננו בקול." בתרגום יונתן, שמות שם: "ומן קדם ה' הוה מתעני בקל נעים ומשבח ונעימתא מליא".

32 מצינו שהמונח "נעימה" משמש בעוד מקומות לניגון הטעמים, בפרט במגילה לב, א: "ואמר ר' שפטיה אמר ר' יוחנן כל הקורא בלא נעימה והשונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר 'וגם נתתי להם חוקים לא טובים', " וכדכ' רש"י, שם: "נעימה - כגון טעמי המקראות". על-פי זה נוכל להבין את המחלוקת בשבת קה, א: "ר' יוחנן דידיה אמר: אנכי - נוטריקון אנא נפשי כתיבת יחבית. רבנן אמרי: אמירה נעימה כתיבה יחיבה." לרבי יוחנן, בהר סיני ניתן כתיב התורה - סדר האותיות; ואילו לרבנן, ניתנו גם אמירתה - היגוי הנקודות, וגם נעימתה - דהיינו: ניגון הטעמים. רבי יוחנן לשיטתו, שאינו סובר "פיסוק טעמים דאורייתא" (עי' לקמן), ואילו רבנן כרבי עקיבא, כאן. יש לציין מאידך שהמונח "נעימה" משמש יותר מפעם בהקשר לשיר הלויים, כגון: בתוספתא ערכין א, ו; ב, א; וכן בירושלמי יומא פ"א ה"ז, שוב בדברי ר' יוחנן המתייחסים כמעט במפורש לטעמים (עי' לעיל הערה 26).

33 עי' בפירוש הרמב"ן בהגהותיו על ספר המצוות (שורש שלישי) דמודה רבי נתן שעיקר השיר מן התורה.

34 ובפרט, לפי גירסת הר"ן "קסבר פיסוק טעמים דאורייתא הוא", וכן לפי פירוש, ע"ש.

35 לפי זה, רבי שמואל בן נחמן, שאמר במדרש (הובא לעיל הערה 4) "כמה יגיעות יגע בו בן עמרם עד שלימד שירה ללויים", סובר כרבי חנניה בן אחי ר' יהושע בספרי, וכתב בנדרים.

36 ראוי להזכיר ש"תלמיד" הוא לשון יחידאית במקרא, והובא שם דווקא בהקשר ללויים המשוררים: "ויפלו גורלות משמשרת לעמת כקטן כגדול מבין עם תלמיד" (דבה"א כה, ח).

37 [מסתבר שזהו התפקיד שחייב את חמש שנות ההכשרה שהחלו בגיל 25, שכן את החומר עצמו ודאי למד הלוי עוד בשנותיו המוקדמות, ככל ישראל במתחילים במקרא בגיל 5. אבל עתה נדרש הוא לעסוק במקצועות ההוראה - פדגוגיה, דידקטיקה ופסיכולוגיה - של גילאים שונים. ועוד תפקיד נועד ללוי: יורו משפטיך - הוראת איסור והיתר, וכבר אמר רבא: "לא משכחת צורבא מרבנן דמורי אלא דאתי משבט לוי או משבט יששכר" (יומא כו, א). והרי פסיקת הלכות בכל תחומי החיים זוקקת הכשרה מרובה והתנסות, ואף צריכה שתיעשה בגיל מבוגר יחסית. - הערת עורך (י.ש.).]

ביניהם,³⁸ משום ששניהם נשענים על עמוד תווך אחד, והוא שיטת הטעמים בנוסח מיוחד במינו.

עתה שחזר לנו נוסח נעימות הטעמים, כפי שהיה בפי הלויים, מתברר שהמקצוע של ידיעת ניגון הפסוק כתיקונו, והמקצוע של ידיעת פיסוק הפסוק כהלכתו - שני מקצועות המוטלים על הלויים - לא בשני מדורים נרכשים, אלא מקצוע אחד הוא. מבלי שליטה לעומק בהגיגון הניגון (ולא די בהכרת עצם הניגון) לא יוסמך בן-לוי לפרש את המקרא בפני העם; ומבלי כושר ניתוח לעומק של מבנה הפסוק (ולא די בהבנת עצם הפירוש) לא יימנה לדבר בשיר על הדוכן. מכאן, שהמוסד שנועד להכשרת הלויים, מעצם צרכי תפקודו, מאחד בחובו, באיחוד אשר בגבולין לא נמצא כדוגמאתו, שני מוסדות: מתיבתא - "בית-מדרש" - בו ילמדו תורת ה', ומתיבתא - "אקדמיה" - בו ילמדו חכמת השיר.

2. מתיבתא ללויים בזמן הזה

האם יש בידינו כיום מידע מספיק כדי שהרעיון להקמת "מתיבתא ללויים" בזמן הזה יהיה יותר ממשאלת לב? ללא ספק נשארת מלאכה רבה בעבודת שחזור התכונות השונות של שירת הלויים, עד כמה שהדבר ניתן. שאלות נוספות, כגון טיבו של ליווי הכלי ואופני הביצוע של מקהלת הלויים, טרם נבדקו ביסודיות. שאלות אלו, ועוד שאלות רבות הנוגעות לתחומים האחרים שבעבודת הלויים, טעונות דרישות וחקירות הלכתיות מעמיקות.

זהו אפוא חזון ארוך-טווח, אך ידועים דברי ההתעוררות של החפץ-חיים זצ"ל (במאמר "עניני הקודש והמקדש"):

עלינו להכין את עצמנו בכל מאי דאפשר בידיעת הקודש והמקדש, ובפרט הכהנים והלויים עליהם המצוה והחובה הזאת ביתר שאת שהם הם יהיו הנתבעים הראשונים מדוע לא הכינו את עצמם.

אכן לגבי עבודת הכהנים, התעוררו גדולים שבדורות אחרונים ונתרבו הספסלים והספרים העוסקים בהלכותיה. אולם הלכות עבודת הלויים עדיין מונחות כמת מצווה. זו צריכה להיות תכליתה של "מתיבתא ארצית ללויים":

לגדור פירצה גם בביקעה זו, שיוכלו אחינו הלויים לבא וללמוד את הלכות עבודתם לענפיהם ולמיניהם, גם בתלמוד וגם במעשה ככל האפשר ... כדי שבבוא העת, במהרה בימינו, יוכלו הלויים לקיים: "הללו עבדי ה' שעומדים בבית ה' בחצרות בית אלקינו ... בית הלוי ברכו את ה'."³⁹

38 התואר "מבין" השמור לבן-לוי במקרא אכן מבטא זאת. הרי הוא מתפרש בשני פנים: הוא המבין בחכמת השיר (ע"י דהיי"א כה, ז-ח, דהיי"ב לד, יב), ועל-כן מוכשר הוא לעלות על דוכן המשוררים; אך הוא גם המבין בפירוש התורה (ע"י נחמיה ח, ח-ט, דהיי"ב לה, א), ועל-כן מוכשר הוא ללמד את העם. [נוסיף עוד, שללויים כתושביהן הקבועים של ערי המקלט, היה בוודאי תפקיד הדומה לזה הממלא על ידי עובדי סוציאליים וקרימינולוגים, ואלה, כידוע, מקדישים גם בימינו שנים רבות ללימודיהם. - הערת עורך (א. ד. א.)]

39 מתוך המצע של "בית הלוי - עמותה למתיבתא ללויים" (מס' עמותה: 58-027-433-0) מטבת תשנ"ו.